

РОЗДІЛ 1. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2.09”16”

РОЗУМІННЯ ОБРАЗУ МУДРОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ XVII ст.

Александрович Т.З., к. філол. н., доцент

*Київський національний університет технологій та дизайну,
вул. Немировича-Данченка, 2, м. Київ, Україна*

aleks_t@i.ua

У статті розглядається трактування образу мудрості в українській бароковій літературі XVII ст. На матеріалі творів Хоми Євлевича, Касіяна Саковича, Кирила Транквіліона-Ставровця. Простежується логічний зв'язок між «софійністю» літератури Київської Русі та добою Бароко. Також дається тлумачення мудрості в добу Античності, у християнстві.

Розглянувши цей образ у творчості українських барокових письменників XVII ст., авторка робить висновок, що звернення саме до мудрості було зумовлено суспільно-політичними умовами, у яких перебувала Україна в той період. Апелюючи до неї (мудрості), українські письменники намагалися вплинути на читача, застерегти його від помилок, надихнути на активні дії щодо збереження нації та відродження державності, прищепити моральні цінності, пробудити жагу до свободи.

Незважаючи на деякі відмінності в розумінні образу, спільним у поглядах письменників є те, що тільки людина, котра керується у власних вчинках порадами мудрості, зможе з честю вийти з непростих життєвих ситуацій, залишитися цілісною, моральною особистістю, яка сповідує християнські цінності й любить свою землю.

Ключові слова: Античність, Бароко, Бог, духовність, Київська Русь, моральність, мудрість, самопізнання, «софія», християнство.

ПОНИМАНИЕ ОБРАЗА МУДРОСТИ В УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XVII в.

Александрович Т.З.

*Киевский национальный университет технологий и дизайна,
ул. Немировича-Данченко, 2, г. Киев, Украина*

В статье рассматривается восприятие образа мудрости в украинской барочной литературе XVII в. На материале произведений Фомы Евлевича, Касиана Саковича, Кирилла Транквиллиона-Ставровца. Прослеживается логическая связь между «софийностью» литературы Киевской Руси и эпохой Барокко. Также даётся толкование мудрости в эпоху Античности, в христианстве.

Исследуя образ мудрости в произведениях украинских писателей XVII ст., автор делает вывод, что обращение именно к этому образу было вызвано общественно-политическими условиями, в которых находилась Украина в тот период. Апеллируя к ней (мудрости), украинские писатели стремились повлиять на читателя, уберечь его от ошибок, вдохновить на активные действия для сохранения нации и возращения государственности, привить моральные ценности, пробудить желание свободы.

Несмотря на некоторые различия в понимании данного образа, общим во взглядах писателей является то, что только человек, который руководствуется в своих поступках советами мудрости, сможет с честью выйти из непростых жизненных ситуаций, остаться моральной личностью, которая исповедует христианские ценности и любит свою землю.

Ключевые слова: Античность, Барокко, Бог, духовность, Киевская Русь, моральность, мудрость, самопознание, «софия», христианство.

UNDERSTANDING OF THE CONCEPT OF WISDOM IN THE UKRAINIAN LITERATURE OF THE XVIIth CENTURY

Aleksandrovych T.Z.

*Kyiv National University of Technologies and Design,
Nemyrovych-Danchenko str., 2, Kyiv, Ukraine*

The article deals with the issue of interpretation of the concept of wisdom in Ukrainian Baroque literature of the XVIIth century on the basis of the works of Foma Yevlevych, Kasian Sakovych and Kyrylo Trankvilion-Stavrovetsky. The logical connection of the concept of Sophia (wisdom) in the literature of Kyivan

Rus and Baroque era is traced. Interpretation of wisdom in Antiquity and Christianity is given as well. Having considered this concept in the works of Ukrainian Baroque writers of the XVIIth century the author concludes that appeal to wisdom was caused by socio-political conditions of Ukraine in that period. Loss of the statehood, the division of Ukrainian lands between different countries, misunderstandings on religious grounds, etc. all this led to pessimism and discouragement of an average Ukrainian. It was necessary to find the basis on which to start building up own state, to come to religious consensus, to preserve national identity and human dignity. Appealing to wisdom Ukrainian writers tried to influence the reader, to save him from making mistakes, to inspire his active steps as to national preservation and rebirth of statehood, to cultivate moral values and to awaken thirst for freedom.

Each thinker tried to present his own interpretation of wisdom in accordance with his epoch. Kyrylo Trankvilion-Stavrovetsky considered that wisdom was granted by God to a man from his birth and it was in the personality. Kasian Sakovych says that wisdom can be acquired in the course of a lifetime through knowing one's own nature. The wisdom of Foma Yevlevych exposes social vices and serves as a guide to salvation from misery and misfortunes that can befall a person during his life.

Despite some differences in understanding of the concept, common in the views of the writers is that only the person, who is guided in his acts by wisdom, can honorably get out of difficult situations, to remain integrated, moral personality who professes Christian values and loves his land.

Key words: Antiquity, Baroque, God, spirituality, Kyivan Rus, morality, wisdom, self-knowledge, "Sophia", Christianity.

Людина приходить у цей світ для того, щоб гідно пройти життєвий шлях, який наперед визначений Вищою Силою (Богом). Фактично, наше життя – це випробування на міцність, людяність. У кожного своя стежка, свій хрест, проте ставлення до цього різне. Це пов'язано з тим, що людина дуже часто в житті керується різноманітними почуттями (гнівом, радістю, заздрістю, любов'ю, милосердям, співчуттям, жорстокістю та ін.). Іноді не вона керує почуттями, а навпаки, вони керують нею. Тому виникають негаразди, непорозуміння, суперечки, війни тощо. Цього можна було б уникнути, якби людина віддавала перевагу мудрості, зважаючи кожен свій крок, вчинок, слово.

Для української літератури мотив «любомудрія» відомий з часів Київської Русі і закінчуючи сьогоденням. Так, ще в «Ізборнику Святослава» (1073) вміщено уривки з «Діалектики» візантійського філософа Іоанна Дамаскіна, у яких поряд з іншими визначеннями філософії йдеться про те, що філософія є любов'ю до мудрості, справжньою ж мудрістю є Бог. Взагалі в Києво-Руську добу провідним був платонівський мотив філософії як «любомудрія», тобто філософське знання розумілося як «софійне» [2, с. 319]. Особистий же вигляд Софії у візантійсько-руській традиції наближався «до образу Діви Марії як просвітленого створіння, в якій стає «софійним», ошляхетнює весь космос» [1, с. 188].

Впродовж багатьох сторіч наші письменники намагалися віднайти істину, звертаючись саме до мудрості. Не виняток і доба Бароко, зокрема XVII ст., про що і йтиметься в цій розвідці. Дослідженням впливу Софії-Мудрості на давню українську літературу займалися П. Білоус, Л. Пилявець, В. Шевчук та ін. Проте наше завдання показати закономірність звернення письменників українського бароко до цього образу, а саме XVII ст., з'ясувати спільне й відмінне в трактуванні мудрості наших мислителів.

Узагалі підходи до розуміння цього образу дещо відрізняються залежно від епохи, країни, вірування. Широко мудрість використовували у своїй творчості античні автори. Гомер підкреслював її здатність до будівництва, впорядкування, розумного підходу до творчості. Аристотель же розумів мудрість як знання сутності, причину та джерело всього.

У давньогрецькій міфології вона не мала певних індивідуальних рис, тому що відповідала якісним визначенням богині Афіни [3, с. 241].

У «юдаїстичних та християнських релігійних уявленнях Софія є втіленням мудрості Божества. У старозавітній традиції набуває особистісного вигляду: саморозкриття Бога у світі мало набути характеру «особи» – як другого і підлеглого «Я» Бога» [1, с. 186]. Мудрість тут має персоніфікований вигляд і виражає «мудрість Божу». Яскраве втілення цього образу можна знайти в дидактичних книгах: «Премудрості Соломона»,

«Премудрості Ісуса, сина Сирахового» [3, с. 241]. «У новозавітній міфології Софія – мати трьох християнських добродієностей – Віри, Надії, Любові, котрі облагороджують людську душу і весь світ» [3, с. 241].

У рабиністичній, а згодом – «у гностичній думці Софія означала заснування, першопочаток, довічне материнське лоно» [1, с. 187]. Якщо вести мову про людський світ, то тут вона виступає будівельницею, яка його (світ) розбудовує. Тому дім – це один із основних символів біблійної Мудрості [1, с. 187].

У добу становлення християнства Софія наближалася до Христа-Логоса, а потім і до Трійці – Духа Святого. «У латинській християнській літературі цей термін витіснено майже синонімічним позначенням містично трактованої «Церкви». Інакше у Візантії, де великого значення набув розвиток образу Софії як символу теократичного принципу» [1, с. 187]. Це мало логічне продовження в Київській Русі, куди християнство прийшло під знаком Софії. Зокрема, митрополит Іларіон описує хрещення Русі як прихід «Мудрості Божої» [1, с. 187]. А три собори Київської Русі (у Києві, Новгороді, Полоцьку) названі на честь Софії. Також на давньоукраїнській основі було сформовано іконографію, де саме Мудрість-Софія належала до центральних персонажів [3, с. 242].

Вражені лихоліттями, що впали на українські землі (розшматування між різними державами, розкол у вірі, нігілізм, байдужість), намагаючись віднайти порятунок для власного народу, українські барокові письменники апелювали до образу мудрості як до соломинки, котра зможе втримати українців на краю прірви.

Звертаючись до образу мудрості у творі «Зерцало богословії», Кирило Транквіліон-Ставровецький говорив про те, що вона (мудрість) дарована людині Богом і є всередині кожного з нас. Тобто стати мудрим можна лише пізнавши себе: «Леч и в том узриши дивную премудрость божію, о чоловіче, тил[ь]ко познай самого себе, яко ест-єсь дивним створен[н]ям божіим и скарбницею премудрости его неизреченной, которая в тебе закрыта и положена ест» [7, с. 259].

Розвиваючи цю тему, письменник дійшов висновку: премудрість Божа полягає в тому, що людина одночасно поєднує в собі небо і землю, матеріальне і духовне: «Но если составом мал, леч дивную премудрость божію в себе иміет, и правдиве ест чоловік небом и землею: от пупа горняя часть ест небом, дол[ь]няя же – землею» [7, с. 260].

У своїй творчості Кирило Транквіліон-Ставровецький постійно наголошував на тому, що основне – це мудрість і розум, а також необхідність їх вдосконалення. У творі «Перло многоцінное» він не просто використав образ мудрості як такий, а виокремив главу, котру й присвятив цій особі – «Премудрости троякой». Квінтесенцією цієї частини твору є те, що мудрість дається людині, як і ангелам, від народження. А вже як використовувати цей дар Божий – на добро чи на зло – залежить від того, яка частина (небо чи земля) переможе, тобто від кожної особистості, від вміння мудро застосовувати ті знання й можливості, що людина має від народження, а також використовувати набутий досвід протягом життя [5, с. 178].

Касіян Сакович вважав, що мудрості можна набути, пізнавши себе. Саме це і є найпотрібнішим у житті, найвищою філософією. «... На мою думку, найбільша мудрість, найвища філософія і найпотрібніша теологія є пізнання самого себе» [6, с. 239].

Поглиблюючи розкриття цього образу в трактаті «Аристотелівські проблеми, або Питання про природу людини», письменник провів аналогію між знанням законів вітчизни і знанням своєї природи. Наполягаючи, що відсутність знань з обох питань фактично є злочином. Якщо ти не знаєш законів країни, де живеш, можеш опинитися в скрутному становищі (наприклад, у в'язниці, бо не відав, що вчинив злочин). Коли ж ти не знаєш властивостей

власного тіла, його природи, що тримає в цілості, а що призводить до руйнування, це загрожує знищенню самого себе (і морально, і фізично) [6, с. 239].

І нарешті, чи не найкращим наочним прикладом для розуміння природи мудрості є пояснення Касіяна Саковича, чому людина має два ока і вуха та всього лише один рот. Мислитель вважав, що це потрібно для того, щоб «людина більше слухала, ніж говорила, більше вбирала ті знання, які може одержати через вуха, ніж навчала, що вона робить через рот. І все це ти знайдеш у мудрих, а в дурних – навпаки» [6, с. 242].

У поемі «Лабіринт» Хоми Євлевича головним порадицею стала саме Мудрість, яка дає настанови і як жити героям, і як знайти єдиний вірний шлях серед багатьох заплутаних. Критикуючи сучасників, Мудрість говорить, що «врем'я мізерне» породжує таких само дріб'язкових і малодушних людей, котрі стали такими завдяки власній «добročесності» [3, с. 242]. Зображуючи суспільні вади, Хома Євлевич вибудував низку градаційних епітетів, які об'єднав у синонімічні ряди, щоб висловити власне відношення до них і показати всю потворність та нікчемність таких людей:

А ви прийшли до років залізних і темних,
Які мають повну мірку крутійств нікчемних,
Мірку зрад і обманів, отруєнь, грабунків,
Фальшивих тестаментів, нещирих цілунків,
Дурисвітства, крадіжок, драпіжного здирства,
Хитрого лиходійства, зрадливого вбивства [4, с. 230–231].

У «Лабіринті» Хоми Євлевича своєрідно переплелися розуміння образу Мудрості Античності, Відродження, сучасної для автора дійсності.

Так, обґрунтовуючи думку про те, що лише та людина не потрапляє у біду, котра користується мудрістю, автор розробив фабулу про Македонського. Македонський зміг досягти успіху тому, що поєднався з мудрістю завдяки знанням, які здобув від свого вчителя Аристотеля [8, с. 283].

Зображуючи моральні вади героїв, мислитель наполягав на їхньому негайному переосмисленні та виправленні. Ця думка перегукується з поглядами письменників доби Відродження, які не лише шукали гармонію у внутрішньому світі людини, а й наполягали на тому, що вона (людина) може бути занадто слабка, щоб щось змінювати. Мудрість у «Лабіринті» виступає виразником гуманістичних ідей, тому що звертається до громадянського сумління й патріотичних почуттів для викорінення вад і виправлення суспільства. В умовах бездержавності, у яких у той період перебували українські землі, це звучало як заклик до рішучих дій, до збереження нації [3, с. 243]:

Щоб про мене, про Мудрість красну, завжди дбали
І зо мною побожність в згоді пильнували.
Тобі буде надія, що вам усміхнеться
Стародавня свобода і слід проореться
Вернути країну на биті дороги
І все, що ниць впало, підняти на ноги [4, с. 238].

Звичайно, що поради Мудрості Хоми Євлевича дещо утопічні (перегукуються з «Утопією» Томаса Мора та «Містом Сонця» Томмазо Кампанелли). На думку П. Білоуса, ці утопії спираються на ідеологеми. Першою із них є «слава Божа», «Божі очі», «заповіді Божі», що відповідає християнському гуманізму з олюдненням Бога в образі Ісуса Христа і його наближенням до земних проблем. Проте Син Божий так і залишився ідеалом, на який потрібно рівнятися протягом усього людського життя. Другою ідеологеєю є минуле України [3, с. 244]. «Мілітарно-визвольний настрій, з яким Мудрість оповідає про козацтво, навіяний загальним піднесенням в українському

суспільстві: наприкінці XVI–на початку XVII ст. активізувався національний рух, пізніше названий українськими істориками національним відродженням» [3, с. 245]. І нарешті третя ідеологема – це «дружня громада», що заснована на культурно-освітньому ґрунті [3, с. 245].

Мудрість у поемі постає як персоніфікація філософії, наук та мистецтв, освіти. Вона виступає посередником між людьми та Богом, цінується в житті та діяльності, потрібна не тільки для того, щоб пізнавати високі матерії, але й земні речі: для землероба, для ведення воєн тощо [8, с. 283].

Розглянувши образ мудрості у творчості українських барокових письменників XVII ст., можна зробити висновок, що звернення саме до цієї постаті зумовлене суспільно-політичними умовами, у яких перебувала Україна в той період. Втрата державності, поділ українських земель між різними країнами, непорозуміння на релігійному ґрунті тощо – все це призводило до песимізму й зневіри пересічного українця. Потрібно було віднайти той базис, на основі якого почати розбудову власної держави, прийти до релігійного консенсусу, зберегти національну свідомість і людську гідність. Цьому сприяли і звичаги козацтва, і культурно-освітні центри, здебільшого відкриті саме в XVII ст., і релігійні конфесії, причому не лише рупори православ'я, а й греко-католицизму, протестантизму. Адже для багатьох представників духовенства зберегти релігію, означало зберегти націю. І нехай шляхи пошуків виходу зі складної ситуації, що склалася в XVII ст., вони вбачали різні, проте саме це слугувало тому, що строкатість і розмаїтість в усьому (літературі, культурі, науці, релігії, політичних поглядах, архітектурі тощо) збагатила українське бароко в різних галузях і жанрах, не виняток становить і література.

Саме образ мудрості відіграв роль судді в непростих українських реаліях XVII ст. Звертаючись до цієї постаті, наші письменники намагалися вплинути на читача, застерегти його від помилок, надихнути на активні дії щодо збереження нації та відродження державності, вплинути на духовність, прищепити моральні цінності, пробудити жагу до свободи. Звичайно, цей образ, переходячи з твору одного автора до іншого, дещо відрізняється. Кожен мислитель намагався подати власне трактування мудрості в суголосності з сучасністю. Так, Кирило Транквіліон-Ставровецький вважав, що мудрість дарована людині Богом від народження. І лише від особистості залежить, як вона буде її розвивати протягом життя та на що скеровувати: на добрі чи на погані вчинки. Також письменник наполягав на тому, що мудрість є всередині кожного з нас. Знайти її можна лише завдяки самопізнанню. Про це писав і Касіян Сакович. Але він зазначав, що мудрість можна й набути впродовж життя, пізнавши себе. На сторінках поеми «Лабіринт» Хоми Євлевича читач зустрічається з мудрістю, яка викриває вади суспільства і вказує шлях порятунку від лихоліть, що спіткали героїв твору. Письменник зазначав, що та людина потрапляє в біду, котра не керується мудрістю, не слухає її порад.

Незважаючи на різні акценти, які поставили письменники, звертаючись до образу мудрості у своїх творах, спільним є те, що тільки людина, котра керується у власних вчинках порадами мудрості, зможе оминати життєві пастки, із честю вийти з непростих ситуацій, не втрапити в халепу, залишитися цілісною, моральною особистістю, яка сповідує християнські цінності й любить свою землю і народ. Саме такими хотіли бачити своїх сучасників українські барокові письменники – гідними спадкоємцями величчя Київської Русі, патріотами своєї землі, мудрими людьми в непростих реаліях XVII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С. Софія-Логос. Словник / С. Аверинцев. – [3-тє вид.]. – К. : Дух і Літера, 2007. – 650 с.
2. Бичко А. К. Історія філософії : підручн. / А. К. Бичко, І. В. Бичко, В. Г. Табачковський. – К. : Либідь, 2001. – 408 с.

3. Білоус П. В. Історія української літератури XI – XVIII ст. : навч. посіб. / П. В. Білоус. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 424 с. – (Серія «Альма-матер»).
4. Євлевич Х. Лабіринт / Х. Євлевич // Хроніка-2000: Український культурологічний альманах. – К., 2000. – Вип. 37–38. – С. 223–238.
5. Пилявець Л. Гуманістичні тенденції в поглядах на людину й суспільство Кирила Транквіліона-Ставровецького / Л. Пилявець // Європейське Відродження та українська література XIV–XVII ст. : наук. вид. / Відповід. ред. О. В. Мишанич. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 175–193.
6. Сакович К. Аристотелівські проблеми, або Питання про природу людини / К. Сакович // Хроніка-2000: Український культурологічний альманах. – К., 2000. – Вип. 37–38. – С. 239–247.
7. Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало богослов'ї / К. Транквіліон-Ставровецький // Хроніка-2000 : Український культурологічний альманах. – К., 2000. – Вип. 37–38. – С. 251–262.
8. Шевчук Вал. Муза Роксоланська : Українська література XVI–XVIII ст. : у 2 кн. / Вал. Шевчук. – К. : Либідь, 2004. – Книга перша : Ренесанс. Раннє бароко. – 400 с.

REFERENCES

1. Averyntsev, S. (2007), *Sofia-Logos. Slovník* [Sophia-Logos. Dictionary], Dukh i Litera, Kyiv, Ukraine.
2. Bychko, A.K., Bychko, I.V. and Tabachkovskiy V.G. (2001), *Istoriia filosofii: textbook* [History of Philosophy: the Textbook], Lybid, Kyiv, Ukraine.
3. Bilous, P.V. (2009), *Istoriia ukrainskoi literatury XI–XVIII cetruries: tutorial* [History of Ukrainian literature of the XI–XVIIIth centuries: the Textbook], Kyiv, Ukraine.
4. Yevlevych, Kh. (2000), “Labyrinth”, *Khronika-2000: Ukrainskyi kulturolohichnyi almanakh*, issue 37–38, pp. 223–238.
5. Pyliavets, L. (1993), “Humanistic tendencies in Kyryl Trankvilion-Stavrovetskyi’s views on a person and society”, *Yevropeiske Vidrozhennia ta ukrainska literatura XIV–XVII cetruries: Naukove vydannia*, Naukova dumka, Kyiv, Ukraine, pp. 175–193.
6. Sakovych, K. (2000), “Aristotel’s Problem, or The Questions of the Nature of Humanity”, *Khronika-2000: Ukrainskyi kulturolohichnyi almanakh*, issue 37–38, pp. 239–247.
7. Trankvilion-Stavrovetskyi, K. (2000), “Mirrors of Theology”, *Khronika-2000: Ukrainskyi kulturolohichnyi almanakh*, issue 37–38, pp. 251–262.
8. Shevchuk, Val. (2004), *Muza Roksolanska: Ukrainska literatura XVI–XVIII cetruries: U 2 kn. Kn. 1: Renesans. Ranie Baroko* [The Roxelany Muse: the Ukrainian Literature of 16th to 18th Centuries in 2 Volumes: Vol. 1. Renaissance. Early Baroque], Lybid, Kyiv, Ukraine.